

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.Г. Крюков

АРАБСЬКІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ІХ–Х СТОЛІТЬ ЯК ІНФОРМАЦІЙНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВСТВА В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ОРІЄНТАЛІСТИКИ

У СУЧАСНІЙ українській історичній науці актуальною є проблематика, що стосується тієї доби ранньої середньовічної історії України, яка передувала виникненню Київської Русі. Адже наукові дослідження даного етапу вітчизняної історії спрямовані на пізнання витоків української нації, що, на нашу думку, має провідне значення для вивчення наступних етапів історичного розвитку України.

Разом із тим вивчення “язичницької” доби історії України є найскладним аспектом наукового пошуку через брак вітчизняних писемних джерел, що мають походження від означених часів. У цих умовах доцільною є лише методологія комплексного підходу до дослідження тих етноісторичних процесів, що відбувалися на території України протягом визначеної “не-писемної” доби її історії, яка ґрунтується на урахуванні інформації усієї сукупності відомих нині історичних джерел.

У зв’язку з цим суттєвої ваги набуває дослідження ранніх середньовічних писемних джерел зовнішнього походження, тобто візантійських, латинських, вірменських, перських та арабських, де міститься інформація про територію й населення України окресленого часу. Ціннісно-сміслове навантаження даних історичних джерел визначається суб’єкт-об’єктивним характером “поглядів ззовні” їхніх авторів на означене коло наукового пошуку. Інформація арабських ранніх середньовічних писемних джерел з названої проблематики переважно більшістю зосереджена в географічних творах учених Арабського халіфату ІХ–Х століть. Інформативно-конкретна сутність і багатовекторність цієї інформації спричинені впливом на її формування певних історичних факторів. Зокрема, належить урахувати ту обставину, що арабська рання середньовічна географія

була одним з елементів розвиненої культури мусульманського Сходу VIII–Х століть, яка виникла у той час, коли майже в усій Європі, окрім Візантійської імперії, відбулося припинення розвитку античної культурної традиції й почався тривалий період занепаду світської освіченості. Втім, наука Арабського халіфату запозичила здобутки наукових знань попередніх розвинених цивілізацій, внаслідок чого суто теоретичні засади арабської географії ІХ–Х століть склали наукові відкриття й практичні знання античної, перської та індійської астрономії, математики й географії [Mžik 1915, 157–158; Крачковский 1957, 66–74, 87–88].

Водночас розвиток даної науки протягом означеної доби був обумовлений суто практичними потребами світських і духовних інституцій Арабського халіфату. Зокрема, належало забезпечити визначення киблі /قبلة/, тобто напряму на святилище ал-Ка’ба *أَلْفَعْبَة*, куди мають обернутися мусульмани під час молитви, перебуваючи в будь-якому місці їхньої величезної держави; виявити зручні шляхи до священних місць для здійснення паломництва та реалізувати інші прописані Кораном установлення мусульман [Wensinck 1979–1986, 82–83]. Відомості про окремі області Арабського халіфату та країни, розташовані поза межами цієї держави, були потрібні також адміністративній, податковій, торговельній, дипломатичній, розвідувальній, військовій та іншим державним установам мусульманської імперії [Калинина 1988, 8–10]. Саме згаданими обставинами можна пояснити особливу увагу арабських географів ІХ–Х століть до інформації про країни Європи взагалі й про територію та населення України тих часів зокрема. Зважаючи на те, що дана інформація запозичена від науковців,

дипломатів, мандрівників, мореплавців, монахів й інших “освічених людей” [Ибн Хордадбех 1986, 34–36], вона характеризується високим ступенем вірогідності. Отже, ґрунтуючись на вищесказаному, можна стверджувати, що дослідження арабських географічних творів доби раннього Середньовіччя має провідне значення для пізнання етноісторичних процесів, які відбувалися на території України протягом окресленої історичної доби, й тому є головним вектором розвитку українського арабістичного джерелознавства.

Означена інформація являє собою складову частину повідомлень про територію й населення Європи. В арабських географічних творах доби раннього Середньовіччя, лише за винятком “Книги картини Землі” / *كتاب صورة الأرض* / математика, астронома й географа першої половини IX століття Абу Джа‘фара Мухаммада ібн Муса ал-Хварізімі [Mžik 1926], не простежується прагнення навести певну систему повідомлень про територію й населення Європи. Саме тому більш чи менш докладні описи даної сюжетної спрямованості містяться лише в таких джерелах: “Записці” про різні людності Східної Європи, долученій до сьомої частини “Книги коштовних цінностей” / *كتاب الأغلاق النفيسة* / географа першої половини X століття Абу ‘Алі Ахмада ібн Руста; окремих розділах твору географа й історика середини X століття Абу ал-Хасана ‘Алі ал-Мас‘уді “Золоті луки й родовища коштовностей” / *مروج الذهب و معادن الجواهر* /, присвячених деяким людностям Центральної та Західної Європи; відомостях про європейські людності, що складають певну частину анонімного твору X століття “Звістки часу” / *أخبار الزمان* / [Ibn Ruste 1892, 142–149; Maçoudi 1869–1877, III, 61–68; ۷۹–۷۰, أخبار, ۷۹–۷۰]. Решту ж досліджуваної інформації являють собою уривчасті звістки, вміщені в текстах, присвячених іншій тематиці.

Отже, надана характеристика особливостей даної інформації обумовила залучення провідного методологічного принципу нашої концепції, а саме принципу виокремлення даних про територію й населення України із загального обсягу повідомлень про Європу доби раннього Середньовіччя. Такий стан спричиняє потребу визначення ступеня розробленості досліджуваної проблематики. Виходячи

з того факту, що українська арабістика є складовою частиною європейської орієнталістики, визначення конкретних завдань, котрі постали перед цією галуззю вітчизняної історичної науки, не буде коректним без урахування обсягу й характеру дослідницької роботи, яку було зроблено європейськими орієнталістами протягом двох попередніх століть щодо вивчення повідомлень арабських писемних джерел IX–X століть про територію й населення окремих регіонів Європи, а також без виявлення тенденцій подальшого розвитку європейського джерелознавства у цьому напрямі історичних досліджень. Саме це й означило мету нашого дослідження. Завдання, що обумовлюють її досягнення, мають бути спрямованими до аналізу процесу виникнення й етапів розвитку основних напрямів дослідження повідомлень арабських писемних джерел часу найвищого розвитку географічної науки в Арабському халіфаті (IX–X ст.) про територію й населення Європи, які відбувалися в європейській орієнталістиці у XIX й XX століттях; означення методологічних підходів, застосованих європейськими сходовознавцями цього періоду для вивчення наукової спадщини арабських географів доби раннього Середньовіччя; виявлення методів спадкоємності у розробці тематики тих наукових досліджень.

Про те, що освічені люди мусульманського Сходу доби раннього Середньовіччя знали про європейські етноси, у Європі стало відомо з видання тексту й перекладу книги “Розвага стомленого у мандрюванні по світу” / *لزاهة المشتاق في إختراق الأفاق* / географа XII століття Абу ‘Абд Аллаха Мухаммада аш-Шаріфа ал-Ідрісі, здійсненого наприкінці XVI століття [Edrissi 1592]. При цьому згадки етнонімів європейських народів, які містяться у творі “Книга про небесні рухи й звід науки про зірки” / *كتاب الحركة السماوي و جوامع علم النجوم* / астронома IX століття Абу ал-‘Аббаса Ахмада ал-Фаргані, європейські учені знали задовго до видання цього твору Я. Голіусом на початку останньої третини XVII століття [Ferganensis 1669]. Незважаючи на це, наступні публікації європейських арабістів, зокрема праця Б. Д’Ербело [Bibliothèque 1697], містили в собі надто незначну кількість матеріалу, що походить від первісних

повідомлень арабської географічної та історичної літератури періоду раннього Середньовіччя про країни, розташовані поза межами мусульманського світу. Цікавість до згаданої проблематики виявив монах-бенедиктинець конгрегації Святого Мавра Дом Ж.Ф. Бертеро, який опрацював арабські писемні джерела з історії Хрестових походів для публікації в науковій праці мавристів "Historiens de France" [Fück 1955, 142]. Отже, період кінця XVI – початку XIX століття був часом становлення досліджень повідомлень арабських ранніх середньовічних писемних джерел про територію й населення Європи як окремої галузі європейської історичної науки. Наприкінці того періоду, а саме в останній чверті XVIII – на початку XIX століття, сформувався тематичний напрям розвитку медієвістичної арабістики Західної Європи, спрямований на дослідження історії Іспанії часів арабо-мусульманського володарювання [Histoire 1765; Konde 1820].

Європейські орієнталісти використовували інформацію арабських писемних джерел періоду раннього Середньовіччя фрагментарно в дослідженнях економічних, політичних та культурних взаємин між Західною Європою й мусульманським Сходом у ті часи. Зокрема, французький сходознавець Ж. Рено здійснив досить ґрунтовне дослідження повідомлень про напади арабо-мусульман на території Франції, Провансу, Швейцарії та Савойї. Разом з опрацюванням європейських середньовічних писемних джерел, зокрема творів єпископа Ліутпранда Кремонського, Бертинських анналів, хронік монастирів Італії, фрагментів збірки "Recueil dom Vouquet", цей дослідник навіть цитує із творів арабських авторів, у тому числі й ал-Мас'уді [Reinaud 1836]. Повідомлення більш ранніх арабських писемних джерел тоді ще не були відомі Ж. Рено, хоча пізніше він проаналізував географічні уявлення їхніх авторів у своєму дослідженні східної середньовічної географії [Reinaud 1848].

Щодо вивчення повідомлень арабських писемних джерел IX–X століть про територію та населення Східної Європи, то найбільш ранні наукові праці в даній царині визначили тип досліджень "Berichte", тобто "Розповіді", який згодом набув досить значного поширення. Він являв со-

бою збірку фрагментів текстів одного або декількох писемних джерел у перекладі, іноді – з доданням оригінальних текстів, які супроводжувалися більш-менш докладним коментарем. Такими були дослідження російських сходознавців – історика й нумізмата німецького походження Х. Френа, а також арабіста французького походження Ф. Шармуа, здійснені у 20–30-ті роки XIX століття. Якщо перший з них присвятив "Berichte" відомостям про русів та хозарів [Fraehn 1823; Fraehn 1832], то другий аналізував інформацію про слов'ян [Charmoü 1834]. Коментування текстів у названих наукових працях обмежувалося лише ідентифікацією етнічних та географічних назв й відбувалося через порівняння цих назв лише за їхнім звуковим складом. Разом з тим наукові праці Х. Френа та Ф. Шармуа були зроблені з урахуванням рівня досягнень сучасного названим дослідникам сходознавства у галузі видання й критики текстів східних історичних джерел. Вони також запровадили у науковий обіг значну кількість матеріалів, відомих до того лише вузькому колу фахівців.

Втім, майже водночас з "Berichte" у європейській орієнталістиці виник інший напрям дослідження даних арабських писемних джерел IX–X століть про територію й населення Східної Європи, який характеризували наукові праці узагальнюючого характеру. Так, спробу звідного й порівняльного вивчення відомостей арабських ранніх середньовічних авторів про Кавказ та Східну Європу здійснив французький сходознавець К. Д'Оссон [d'Ohsson 1828]. За своєю формою то є опис подорожі по Кавказу вигаданої особи, такого собі Абу ал-Касима. Але усі повідомлення, що подані від імені цієї особи, насправді запозичені з географічних творів арабських вчених X століття – ал-Мас'уді, ал-Істахрі та Ібн Хаукала. Разом з тим чимало кон'єктур та здогадів, наведених К. д'Оссоном, згодом були підтверджені й наукова праця цього дослідника здобула високу оцінку з боку сходознавців Європи [Hudud 1937, 448].

Під середину XIX століття в європейській медієвістичній арабістиці визначився ще один тематичний напрям досліджень, а саме вивчення історії розвитку арабської географії періоду раннього Середньовіччя. У цьому зв'язку належить відзначити

наукову працю Ж. Рено [Reinaud 1840]. Незважаючи на те що дане наукове дослідження не призначалося для докладного аналізу повідомлень арабських ранніх середньовічних авторів як історичних джерел, воно набуло певного методологічного значення, тому що визначило загальні уявлення арабських географів означеної доби. Деяку схожість із науковою працею Ж. Рено мало дослідження середньовічної географії, виконане польським істориком І. Лелевелем [Lelewel 1852], який, володіючи арабською мовою, приділив значну увагу також арабській географічній науці доби раннього Середньовіччя.

Таким чином, процес вивчення європейськими орієталістами першої половини XIX століття повідомлень арабських ранніх середньовічних писемних джерел про територію й населення Європи обмежувався виокремленням та початковою систематизацією фрагментів оригінальних текстів згідно з основними тематичними напрямками досліджень. Разом з тим відбулося виникнення нових типів досліджень, які згодом набули подальшого розвитку.

У другій половині XIX століття у вивченні інформації арабських писемних джерел IX–X століть про територію й населення Східної Європи установилася певна спадкоємність, яка зберігалася в наступні періоди історії європейської орієталістики. Зокрема, продовжувався розвиток тематичного напрямку, орієнтованого на дослідження повідомлень про політичні взаємини між арабами-мусульманами та європейцями-християнами у Південно-Західній та Південній Європі. Відомим представником цього напрямку був голландський сходознавець Р. Дозі, який разом з голландським арабістом М.Я. де Гуге здійснив публікацію фрагментів текстів з перекладом книги ал-Ідрісі, що містять інформацію про Іспанію й Африку [Dozy 1866]. Дослідження, аналогічні тим, що здійснив Р. Дозі стосовно Апеннінського півострова та острова Сицилії, виконав італійський сходознавець М. Амарі. Він також видав фрагменти текстів названого твору ал-Ідрісі, які містять у собі інформацію про згаданий регіон Європи [Amari 1878–1883]. Цей учений ще раніше здійснив ґрунтовне дослідження історії мусульман у Сицилії на основі опрацювання до-

ступних йому текстів арабських та візантійських середньовічних писемних джерел [Amari 1854–1872]. У цьому дослідженні ураховані не лише повідомлення про Сицилію під зверхністю арабів, а й дані про названий острів у період володарювання там Візантійської імперії.

Проблематика взаємин між середньовічною Західною Європою та мусульманським Сходом певною мірою була відображена у загальних наукових працях з історії Арабського халіфату. Зокрема, у дослідженні німецького сходознавця Г. Вейля ці взаємини викладені у зв'язку з аналізом зовнішньої політики названої держави [Weil 1846–1862]. Разом з тим австрійський арабіст А. Кремер, який написав наукову працю з історії культури Арабського халіфату, виявив певну цікавість не лише до політичних, а й до культурних контактів між мусульманським Сходом та середньовічною Європою [Kremer 1875–1877]. Що стосується торговельних зв'язків між названими регіонами, то відомий дослідник історії східної торгівлі європейських країн німецький медієвіст В. Хейд у своїй науковій праці з історії торгівлі Леванта в період раннього Середньовіччя окремий розділ присвятив торговельним шляхам, які пролягали через “територію арабів”. При цьому він використовував інформацію деяких арабських писемних джерел X століття [Heyd 1885–1886, I, 24–42]. Таким чином, під кінець 70-х років XIX століття дослідження тематичного напрямку, орієнтованого на висвітлення взаємин між Арабським халіфатом та країнами Західної Європи в період Середньовіччя, охоплювали широкий спектр соціальних відносин – політичних, економічних, культурних.

Досить помітною подією у європейській орієталістиці другої половини XIX століття був початок вивчення повідомлень арабських писемних джерел XI–X століть про населення Скандинавії. Розробку цієї проблематики розпочав ще в 60-ті роки XIX століття норвезький арабіст К. Хольмбо [Holmboe 1869], а наприкінці того ж століття його співвітчизник, відомий сходознавець А. Сейппель, опублікував фрагменти текстів арабських ранніх середньовічних авторів, у яких містяться згадки етнічних назв “ал-маджус” /المَجُوس/ ,

“ал-урман”/الأرمان/, “варанк”/ورنك/та “ар-рус”/الرؤس/. На думку цього дослідника, ці етноніми означають лише норманів [Seiprel 1896]. Таким чином, результатом наукової діяльності названих норвезьких арабістів було перетворення досліджень звісток географів Арабського халіфату про норманів на самостійний напрям європейської орієнталістики, який був зорієнтований на вивчення інформації про окремі людності Західної Європи.

Інший аспект опрацювання інформації арабських середньовічних писемних джерел запропонував німецький арабіст Ф. Вюстенфельд. Його дослідження, присвячене перекладам східних творів на латинську мову [Wüstenfeld 1877], набуло певного значення для вивчення спадщини, яку середньовічна Європа запозичила від арабо-мусульманського світу. Названий дослідник був також видавцем арабських текстів “Космографії” ученого-літератора XIII століття Закарії ібн Мухаммада ал-Казвіні [Wüstenfeld 1848–1849], а також географічних словників, зокрема іспано-арабського енциклопедиста, літератора й географа XI століття Абу ‘Убайд Аллаха ал-Бакрі [Wüstenfeld 1866–1877] та енциклопедиста першої половини XIII століття Йакута ал-Хамаві [Wüstenfeld 1866–1873]. Останні два автори залучили до своїх творів деякі аутентичні відомості арабських учених X століття про європейські людності.

Наукові пошуки Ф. Вюстенфельда започаткували новий тип досліджень, який згодом поширився у європейській орієнталістиці, а саме вивчення наукової спадщини окремих арабських авторів періоду раннього Середньовіччя. Однак найбільш значною публікацією арабських писемних джерел в цьому напрямі була наукова праця російського сходознавця-семітолога Д. Хвольсона, яка складалася з фрагментів текстів, російського перекладу та коментаря повідомлень Ібн Руста про людності Східної Європи [Хвольсон 1869]. Подібне за складом монографічне дослідження даних іспано-арабського енциклопедиста, літератора й географа XI століття ал-Бакрі, у зміст яких входила “записка” мандрівника другої половини X століття Ібрахіма ібн Йа‘куба, було виконане російськими арабістами А. Куником й В. Розеном [Куник 1903].

Втім, монографічні дослідження окремих арабських ранніх середньовічних авторів так і не перетворилися у другій половині XIX століття на основний напрям вивчення східних писемних джерел з історії Європи. Майже водночас з публікацією згаданих наукових творів у європейській арабістиці постав новий тип досліджень, а саме звід арабських писемних джерел про окремі регіони Східної Європи. Зокрема, таким типом досліджень була наукова праця російського сходознавця німецького походження Б. Дорна, присвячена вивченню відомостей про Каспійське море та прилеглі до нього області Східної Європи [Dorn 1873–1876]. Однак найбільш важливою подією останньої третини XIX століття була публікація наукової праці російського семітолога А. Гаркаві, де були здійснені відбір та систематизація відомостей арабських ранніх середньовічних писемних джерел про слов’ян та русів [Гаркаві 1870]. Цінність названої наукової праці полягає у наявності в ній порівняльного коментарю, доданого до кожного фрагмента тексту окремо, але який враховує також паралельні тексти. Однак власне арабські оригінальні тексти в даному дослідженні були відсутні: А. Гаркаві обмежився публікацією лише перекладів текстів на російську мову. Зрозуміло, що названий недолік значно зменшив цінність дослідження цього вченого.

Таким чином, під середину 80-х років XIX століття у вивченні повідомлень арабських ранніх середньовічних авторів про територію й населення Європи відбулися значні якісні зміни. Так, водночас із дослідженнями наукової спадщини деяких з цих авторів сформувалися відмінні за тематичною спрямованістю, але подібні за методологічними підходами напрями досліджень, орієнтовані на відбір, систематизацію й аналіз повідомлень як про економічні, політичні та культурні взаємини між християнською Європою й мусульманським Сходом, так і про окремі регіони Європи та їхнє населення. Однак повідомлення учених Арабського халіфату IX–X століть, що при цьому використовувалися, були нецілісними й розрізненими внаслідок відсутності систематичних видань текстів та перекладів їхніх творів. Адже на той час існували лише видані у 1850

році А. Кремером німецький переклад деяких фрагментів анонімного твору “Звістки часу” [Kremer 1850, 207–211] та текст із перекладом книги ал-Мас’уді “Золоті луки й родовища коштовностей” [Maṣūdi 1869–1877], який опублікували французькі орієнталісти К. Барб’є де Менар і Паве де Куртей.

Публікації усіх основних творів арабських географів IX–X століть протягом 1870–1894 років належать М.Я. де Гюе [BGA]. Видання цієї серії знаменувало виникнення ґрунтовних джерелознавчих засад як для дослідження економіки, внутрішньої й зовнішньої політики, культури та торговельних зв’язків Арабського халіфату означеної доби, так і для аналізу обізнаності освічених людей цієї держави про територію й населення регіонів, розташованих поза межами “країн ісламу” /*دَارُ الْإِسْلَامِ*/. Водночас виникла можливість активізувати також дослідження з історії та історичної географії окремих областей Арабського халіфату. Саме тому для деяких європейських орієнталістів вивчення проблематики відображення взаємин мусульманського Сходу з країнами Європи в період раннього Середньовіччя перетворилося надалі на основну мету їхньої дослідницької діяльності.

Серед згаданих фахівців насамперед належить відзначити німецького вченого Г. Якоба, який здійснив серію своїх досліджень інформації арабських ранніх середньовічних писемних джерел про економічні, політичні та культурні взаємини між країнами Західної Європи та мусульманського Сходу. Розпочавши свою наукову діяльність з вивчення повідомлень про торгівлю арабів із країнами Прибалтики й Північно-Західної Європи [Jacob 1886; Jacob 1887], Г. Якоб надалі створив цикл наукових праць, що являють собою докладний аналіз даних арабської ранньої середньовічної географії з названої тематики [Jacob 1892]. Саме завдяки докладності досліджень цього вченого його наукові праці мають певну цінність також і для сучасної орієнталістики. Разом з тим висновки Г. Якоба містять помилкові ідентифікації й однобічні судження. Зокрема, у них виявляється беззастережна підтримка спростованої згодом гіпотези, згідно якою існували два описи подорожей до рези-

денції германського короля (936–962 pp.), імператора Священної Римської імперії (962–973 pp.) Оттона I, автором одного з яких нібито міг бути іспанський мусульманин Ібрахім ібн Ахмад ат-Туртуші, а іншого – магрибінський єврей Ібрахім ібн Йа’куб [Jacob 1892, IV, 136]. До того ж Г. Якоб, не поділяючи думки деяких дослідників, які уважали етнонім “ар-рус” /*الرُّوس*/ арабських писемних джерел доби раннього Середньовіччя терміном, котрий міг означати лише норманів, уважаючи, що торгівлю з Візантійською імперією та Хозарським каганатом могли здійснювати виятково нормани [Jacob 1886, 94–95].

Наприкінці XIX – на початку XX століття були опубліковані наукові праці, що являли собою ще один тип досліджень, а саме оглядовий аналіз арабських ранніх середньовічних писемних джерел з історії Східної Європи. Такими були дослідження латиського арабіста Ф. Вестберга [Westberg 1899; Westberg 1908]. Слід відзначити обґрунтованість наукових методів дослідження цього фахівця, а також його обізнаність у галузі історичної географії. Але сходознавці визначили майже цілковиту відсутність його філологічної підготовки й арабістичної начитаності [Крачковский 1958, 108]. Справді, Ф. Вестберг явно недостатньо звертав увагу на дані арабської палеографії й на особливості стилю розповіді окремих авторів, а також зовсім не цікавився джерелами їхньої поінформованості.

Певну схожість із дослідженнями Ф. Вестберга мала також наукова праця німецького сходознавця Й. Маркварта, присвячена проблемам етногенезу й історичної географії Східної Європи [Marquart 1901]. В ній автор здійснив аналіз великої кількості історичного матеріалу, й окремі його спостереження являють собою значну цінність. Однак через помилковість методологічних настанов дослідженню Й. Маркварта властиві суб’єктивізм гіпотез та певна довільність ототожнень у поєднанні з гіперкритицизмом й безпідставністю кон’єктур. Проте праці Ф. Вестберга та Й. Маркварта являли собою найґрунтовніші огляди арабських ранніх середньовічних писемних джерел з історії Східної Європи, хоч обидва названі дослідники робили аналіз не всіх історичних

матеріалів, а лише тих, які вони уважали за доцільні.

Отже, кінець XIX – початок XX століття був тим періодом у розвитку європейської орієнталістики, основною тенденцією якого у вивченні арабських середньовічних писемних джерел залишалося накопичення нових даних. При цьому відбувся перехід від відбору й публікацій окремих уривчастих фрагментів оригінальних текстів згідно з тією чи іншою тематичною спрямованістю до критичних видань творів арабських географів IX–X століть. Результатами цього процесу були досить значне розширення аспектів наукового пошуку в основних тематичних напрямках досліджень та виникнення інших типів розвідок. Зокрема, докладне вивчення походження й значення етноніма *بريجان* арабських писемних джерел IX–X століть здійснив болгарський арабіст Л. Шишманов [Šišmanov 1903]. Його наукова праця започаткувала новий напрям арабістичних досліджень – спеціальне вивчення етимології термінів, що означають окремі європейські етноси доби раннього Середньовіччя.

У 20–30-ті роки XX століття виразно простежуються напрями, за якими в європейській орієнталістиці розвивалося вивчення арабських ранніх середньовічних писемних джерел. Насамперед відбувалися подальші дослідження наукової спадщини окремих авторів названої доби, які супроводжувалися критичними виданнями текстів їхніх творів. Зокрема, важливим явищем згаданого процесу була публікація австрійським сходознавцем Х. Мжиком тексту “Книги картини Землі” ал-Хварізмі. При цьому були усунені неясності тексту, відновлені лакуни в рукописі, пояснено походження окремих назв через порівняння їх з відомостями твору “Географічний порадник” / *Γεωγραφική υφήγησις* / античного автора II століття Клавдія Птолемея [Al-Huwarizmi 1926]. Адже цій публікації передував докладний аналіз тексту твору ал-Хварізмі, на засадах якого Х. Мжик зробив висновок про те, що матеріал “Книги картини Землі” явно ґрунтується на даних карти, яка являла собою компіляцію якихось сирійських опрацювань географічних даних Клавдія Птолемея [Mžik 1915]. Надалі цей учений зробив окреме дослідження уявлень ал-Хварізмі про Східну Європу [Mžik 1936].

Іншим історичним джерелом, яке привернуло увагу дослідників того часу, був анонімний персомовний географічний твір “Краї світу” / *خُدُوْدُ الْعَالَمِ* /. Перше видання цього твору відбулося внаслідок сприяння його оприлюдненню з боку російського сходознавця В. Бартольда [Бартольд 1930]. Але найбільш ретельним і докладним дослідженням цієї пам’ятки ранньої середньовічної східної географії був англійський переклад тексту з коментарем, виконаний британським сходознавцем російського походження В. Мінорським [Hudud 1937]. Зокрема, коментар перекладу тексту, здійснений цим фахівцем, являв собою досить детальний аналіз усіх етнонімів і топонімів, що містяться в досліджуваному творі. Оскільки невідомий автор “Країв світу” приділяв значну увагу повідомленням про територію й населення Європи, використовуючи при цьому твори більш ранніх арабських авторів, порівняння й висновки, зроблені у зв’язку з цим В. Мінорським, стосуються майже всіх важливих питань ранньої середньовічної історії Східної Європи, Візантійської імперії, а також мусульманської Іспанії.

Через два роки після цього видання було завершено опрацювання знайденого в 1924 році Мешхедського рукопису книги арабського мандрівника першої половини X століття Ахмада ібн Фадлана, що містить розповідь названого автора про його подорож до Поволжя. Результатом цього опрацювання були два майже одночасні видання названого твору, здійснені турецьким сходознавцем А. Зекі Валіді Тоганом [Togan 1939] та українським арабістом А. Ковалівським [Ковалевский 1939]. Слід згадати також й публікацію французького сходознавця Г. Феррана, який видав твір “Дарунок розуму” / *ثَغْفَةُ الْأَثْبَابِ* / іспано-арабського мандрівника XI століття Абу Хаміда ал-Гарнаті [Al-Garnati 1925].

Характерною рисою досліджень цього часу була особлива зацікавленість орієнталістів у вивченні відомостей арабських ранніх середньовічних авторів про окремі країни й етноси Європи. Зокрема, аналізу повідомлень ученого-енциклопедиста кінця X – першої половини XI століття Абу Райхана Мухаммада ал-Біруні та географа першої половини X століття Абу Ісхака ал-Фарісі ал-Істахрі про хозарів і болгар були

присвячені наукові статті А. Зекі Валіді Тогана [Togan 1936] та угорського сходознавця М. Кмошко [Kmoško 1921]. Але в цьому напрямі найбільш активно впроваджувалися дослідження географічного та картографічного матеріалу твору ал-Ідрісі, значна частина якого ґрунтується на інформації, що походить від X століття. Зокрема, були опубліковані наукові праці фінських арабістів О. Таллґрен-Тууліо й А. Таллґрена, присвячені повідомленням ал-Ідрісі про Фінляндію та Східну Прибалтику [Tuulio 1936; Tallgren-Tuulio 1930], й дослідження відомостей цього автора про Німеччину, виконане німецьким орієнталістом В. Хенербахом [Hoenerbach 1938]. До цієї ж категорії наукових праць належить виконане російським сходознавцем О. Якубовським вивчення даних про військові походи русів 40-х років X століття у Східне Закавказзя, що містяться у творі арабського історика початку XI століття Абу Алі Ахмада Міскавайха “Випробування народів” /تَجَارِبُ الْأُمَمِ/, а також аналіз розповіді про хрещення Русі історика другої половини XI століття Абу Шуджа’ ар-Рудраварі, зроблений українськими дослідниками А. Кримським й Т. Кезмою [Якубовский 1926; Кримський, Кезма 1927]. Останні дві наукові праці являють собою дослідження писемних пам’яток більш пізнього часу, але вони присвячені вивченню подій, що відбувалися у X столітті.

Окрім дослідження наукової спадщини окремих авторів, у європейській орієнталістиці 20–30-х років мали місце спроби вивчення відомостей декількох арабських учених IX–X століть про окремі етноси Європи. Зокрема, такими були наукові статті А. Зекі Валіді Тогана про етноси Хозарського каганату [Togan 1940], М. Кмошко – про хозарів [Kmoško 1924], дослідження норвезького арабіста Е. Квалена про етноси Північної Європи [Kvålen 1931; Kvålen 1937] й російського сходознавця В. Бартольда про русів [Бартольд 1940].

У західній європейській орієнталістиці означений час можна характеризувати як період активного дослідження історії мусульманської Іспанії X–XI століть. Саме тоді французький учений Е. Леві-Провансаль майже одночасно здійснив додаткове опрацювання зробленого ще у 1866 році

дослідження Р. Дозі [Dozy 1932] та виконав власну наукову працю, присвячену історії мусульманської Іспанії X століття [Lévi-Provençal 1932]. Певне значення для вивчення міжнародних зв’язків Кордовського халіфату набув французький переклад твору іспано-арабського автора XI століття Са’ида Толедського, званого “Розряди народів” /طَبَقَاتُ الْأُمَمِ/, виконаний Р. Блашером [Blachère 1935]. Вивченню загальних уявлень арабських ранніх середньовічних географів, а саме їхніх зв’язків з картографічною традицією, присвятив своє дослідження відомий голландський арабіст Й. Крамерс [Kramers 1932]. Своєрідним продовженням традиції вивчення зв’язків між християнською Європою й мусульманським Сходом було написання Г. Якобом наукової праці, присвяченої вивченню впливу східної середньовічної культури на Західну Європу, й спеціального дослідження повідомлень про відвідування арабськими послами резиденцій німецьких князів [Jacob 1924; Jacob 1927].

Отже, протягом 20–30-х років XX століття у європейській орієнталістиці не відбулося ані формування нових методологічних підходів до вивчення відомостей арабських писемних джерел доби раннього Середньовіччя про територію й населення Європи, ані появи інших відносно відомих тематичних напрямів досліджень. Разом з тим значні позитивні результати мала робота щодо видання текстів і перекладів окремих арабських авторів IX–XI століть. Переважна ж більшість досліджень зосередилася у сфері традиційних тематичних напрямів. Здобутком означеного етапу ми вважаємо надання пропозиції щодо створення докладного критичного зводу повідомлень арабських середньовічних писемних джерел про Східну Європу, Кавказький регіон та країни Середньої Азії [Крачковский 1930].

Друга половина XX століття у європейській орієнталістиці позначилася опрацюванням проблематики впливу мусульманського Сходу на розвиток культури середньовічної Європи [Gibb 1955; Yott 1976; Hodgson 1974; Hunke 1960; Daniel 1979]. Політичні взаємини між названими регіонами були предметом дослідження Е. Леві-Провансала, який на початку 50-х років написав наукову працю з історії му-

сультманської Іспанії [Lévi-Provençal 1950–1953]. Водночас тривалий час зберігало своє значення виконане ще в 30-х роках ХІХ століття дослідження Ж. Рено, присвячене вивченню історії вторгнень арабів на територію Франції та інших країн Західної Європи. В середині 50-х років воно було перекладене на англійську мову [Reinaud 1955]. Через десять років після того, у 1965 році, французький медієвіст Ж. Лакам завершив написання монографії, яка повинна була замінити дослідження Ж. Рено [Lacam 1965]. Однак, зважаючи на те, що фонд використаних ним писемних джерел на той час не значно поширився порівняно з науковою працею Е. Леві-Провансаля, досягнення окресленої мети обмежилось лише залученням Ж. Лакамом до своєї монографії додаткових історичних джерел, якими були археологічні пам'ятки.

У той же час продовжувалося дослідження загальних географічних уявлень арабських авторів ІХ–Х століть. Найбільш докладним нарисом у цьому напрямі стала наукова праця французького сходознавця А. Мікеля, в якій уявленням про людності Європи присвячені окремі розділи [Miquel 1967; Miquel 1975]. Ця ґрунтовна наукова праця являє собою спробу висвітлення сукупності відомостей арабських ранніх середньовічних географів про людності різних країн, з урахуванням звісток авторів, відомих лише з окремих фрагментів, цитат та посилань на них, що містяться у пізніших творах. Разом з тим очевидними недоліками даної наукової праці є відсутність текстуального аналізу в посиланнях на відповідні тексти, а також брак обґрунтування міркувань та неухважність до очевидних контамінацій.

Більш спеціальним дослідженням є наукова праця англійського арабіста А. Шбула, присвячена виявленню загального обсягу знань ал-Мас'уді із всесвітньої історії та причин інтересу цього автора до країн, розташованих поза межами мусульманського світу [Shboul 1979]. Характерною рисою цієї праці є визначення у творах ал-Мас'уді використання усної інформації, й серед неї – сучасної цьому автору. Однак А. Шбул також досить часто нехтував текстологічний аналіз, що значно знижує наукову цінність його дослідження.

Помітним явищем у розвитку орієнталістики Західної Європи в означений період було видання відомим норвезьким арабістом Х. Біркландом опублікованих раніше А. Сейппелем текстів, у яких міститься інформація про норманів [Birkeland 1954]. Для характеристики опрацювання оригінальних текстів окремих арабських ранніх середньовічних авторів можна відзначити видання іспанським арабістом Ц. Дублером другого з тих творів Абу Хаміда ал-Гарнаті, які збереглися до сьогодення, а саме – “Вирозповідження про деякі дивини Заходу” / *مُعَرَّبٌ عَنْ بَعْضِ عَجَائِبِ الْمَغْرِبِ* /, а також вивчення повідомлень ал-Хварізмі про територію басейну Дунаю, здійснене угорським сходознавцем К. Цегледі [Czeglédy 1950].

Важливим явищем у європейській орієнталістиці середини – другої половини ХХ століття була наукова діяльність польських сходознавців. Зокрема, у здійсненому польським арабістом Т. Ковальським новому виданні “Записки Ібрахіма ібн Йа'куба”, супроводженому коментарем та перекладом [Kowalski 1946], була спростована гіпотеза “Ібрахім – Туртуші” й наводилися пояснення подробиць тексту даного історичного джерела. Інший польський арабіст, Т. Левицький, разом з опрацюванням текстів твору ал-Ідрісі, що стосуються Польщі й сусідніх з нею областей [Lewicki 1954], здійснив дослідження повідомлень ал-Мас'уді про племінні угруповання західних слов'ян [Lewicki 1948; Lewicki 1951], а також зробив аналіз загальних уявлень арабських ранніх середньовічних авторів про слов'ян [Lewicki 1949].

Через два роки після закінчення наукової роботи над твором ал-Ідрісі Т. Левицький розпочав створення докладного зводу повідомлень арабських писемних джерел ІХ–Х століть про слов'ян та територію їхнього проживання [Lewicki 1956–1969]. Дослідження виконувалося на нових засадах опрацювання історичних писемних джерел. Зокрема, перед текстами кожного автора подана вступна стаття, яка містить біографічні відомості про автора, характеристику писемного джерела, стан його тексту й історію його вивчення. Значну увагу Т. Левицький приділив критичному виданню фрагментів оригінальних текстів. Заради зручності звіряння дані

тексти й польський переклад розташовані на суміжних сторінках. За ними міститься докладний коментар, головним чином історичного змісту. Згадані методи дослідження мали наслідком те, що імена історичних діячів, географічні й етнічні назви зазнавали ґрунтовного вивчення з наданням бібліографії. Результати дослідницької роботи Т. Левицького щодо складання коментаря відбилися у чималій кількості оригінальних спостережень та висновків, здобутих у перебігу аналізу історичного матеріалу. Це надало можливість постановки та вирішення важливих історичних проблем, зокрема з'ясування значення етноніма “ас-сакаліба” /الصَّغَالِيَّة/, відображення в арабській ранній середньовічній географічній літературі маршрутів, якими здійснювалися торговельні зв'язки тощо.

На жаль, Т. Левицький за свого життя не встиг завершити складання розглянутого зводу писемних джерел. Зокрема, до нього не увійшли твори ал-Мас'уді й представників так званої “класичної школи” арабської ранньої середньовічної географії. Але цей дослідник зміг здійснити аналіз загальних уявлень арабських географів IX–X століть про країни та людності Європи [Lewicki 1961] й вивчити їхні згадки про гінекократичні дикунські племена Північної Європи [Lewicki 1957].

Характерною рисою розвитку російської історичної науки в середині й другій половині XX століття було використання повідомлень арабських писемних джерел IX–X століть для досліджень проблематики історії Стародавньої Русі. Найбільшу наукову активність у цій справі виявили Б. Рібаков, А. Монгайт, В. Пашуто, О. Новосельцев. У межах медієвістичної арабістики певної значності набули наукові праці І. Крачковського, які були присвячені загальній характеристиці арабської середньовічної географічної науки [Крачковский 1948; Крачковский 1957]. В них містяться згадки повідомлень арабських географічних писемних джерел про країни й людності Європи. Однак завдання спеціального дослідження названих повідомлень І. Крачковський, звичайно, не мав на меті.

Найзначніший внесок у спеціальне вивчення інформації арабських писемних джерел періоду раннього Середньовіччя з історії Східної Європи зробив Б. Заходер.

У наукових статтях, що мали узагальнюючий характер [Заходер 1955; Заходер 1956¹; Заходер 1958], цей сходознавець обґрунтував думку про те, що деякі арабські й персидські автори повідомили дані про Східну Європу, які походять, зрештою, від одних, загальних для них джерел інформації [Заходер 1943; Заходер 1956²]. Результатом цієї дослідницької роботи стало поєднання великої групи повідомлень у “Каспійський звід” [Заходер 1962–1967], де, на основі застосування Б. Заходером оригінальної методики порівняльного аналізу окремих “тем”, йому вдалося виявити загальні для багатьох арабських ранніх середньовічних авторів географічні уявлення про окремі регіони Східної Європи. Однак оригінальні арабські тексти в цьому дослідженні не наводяться.

Безсумнівною заслугою Б. Заходера була його заява про нагальну потребу створення докладного зводу повідомлень східних середньовічних писемних джерел з історії країн Центральної та Східної Європи [Калинина 1988, 5]. Початковим етапом виконання цього завдання можна вважати коментовану публікацію російською арабісткою Т. Калініною фрагментів оригінальних текстів творів ранніх (IX – початок X століття) географів Арабського халіфату, де міститься інформація про країни й людності Східної Європи [Калинина 1988]. Але дане дослідження обмежується аналізом лише творів представників так званої “астрономічної школи” арабської середньовічної географії. За продовження вивчення наукової спадщини ал-Ідрісі можна вважати дослідження російської арабістки І. Коновалової [Коновалова 1999].

Значний внесок у вивчення повідомлень арабських писемних джерел IX–X століть про територію й населення Східної та Центральної Європи зробили українські сходознавці. Завершена А. Ковалівським у 1956 році наукова праця, присвячена вивченню розповіді про подорож до Поволжя й пробування в Хозарському каганаті посольства Арабського халіфату протягом 921–922 років, перейнятої від секретаря цього посольства Ахмада ібн Фадлана [Ковалевский 1956], й нині залишається найґрунтовнішим дослідженням писемного джерела, надзвичайно важливого для вивчення історії й етнографії Східної

Європи. Вперше ця праця була опублікована без зазначення імені вченого, який був репресований ще перед Другою світовою війною. А. Ковалівський зробив переклад тексту Мешхедського рукопису “Книги” Ахмада ібн Фадлана з детальним філологічним коментарем, приділивши при цьому значну увагу термінологічному аналізу. Особливо цінним у даному дослідженні є урахування даних археології й етнографії. Все це дало можливість цьому досліднику виявити, що Ахмад Ібн Фадлан не запозичив сюжети своєї “Книги” з інших писемних джерел, а отримав їх безпосередньо з розповідей місцевих мешканців. Вагому наукову значність має також порівняльне вивчення розповідей Ахмада Ібн Фадлана про дивини й легенди, а також про уявлення стосовно етносів, що замешкують північні райони Східної Європи.

Значну увагу А. Ковалівський приділив науковій спадщині ал-Мас‘уді [Ковалівський 1957]. Особлива зацікавленість була виявлена до повідомлень ал-Мас‘уді про слов’ян Центральної Європи. Вивченню названих повідомлень вчений присвятив дві наукові праці [Ковалевский 1973¹; Ковалевский 1973²]. Певне наукове значення має аналіз окремого розділу твору ал-Мас‘уді “Золоті луки й родовища коштовностей”, де міститься перелік слов’янських та германських племен означеного регіону [Maçoudi 1869–1877, III, 61–65]. Докладний термінологічний аналіз названого повідомлення дав можливість ототожнити наведені в ньому етноніми з назвами окремих племінних угруповань слов’ян та германців, що мешкали в Центральній Європі. Цікавою є спроба А. Ковалівського проаналізувати досить складну для розуміння розповідь про язичницькі храми слов’ян, яка міститься в тому ж самому творі ал-Мас‘уді [Maçoudi 1869–1877, III, 58–60]. Фахівцю вдалося здійснити відбір вірогідної інформації, зробити певні ототожнення з реаліями й виявити деякі деталі релігійних вірувань стародавніх слов’ян.

Не менш значною для розвитку європейської орієнталістики була наукова діяльність українського арабіста В. Бейліса. Здійснене ним дослідження повідомлень ал-Мас‘уді про народи Східної Європи та територію їхнього розселення [Бейліс 1963] являє собою ґрунтовний

аналіз інформації, що міститься у творах ал-Мас‘уді, зроблений на засадах виокремлення й систематизації даних названого автора про згаданий регіон Європи. Характерною рисою дослідження є докладність термінологічного аналізу й оригінальність та обґрунтованість висновків. Значну наукову цінність являють собою характеристика стану пізнання арабських ранніх середньовічних писемних джерел з історії Східної Європи й визначення типових рис та ступеня вірогідності інформації названих джерел про територію й населення Східної Європи. Втім, у досліджуваній науковій праці відсутні фрагменти оригінальних текстів та їхній переклад, що ускладнює опрацювання даного дослідження.

За тематичною спрямованістю наукові статті В. Бейліса, присвячені дослідженню проблем історії Східної Європи, доцільно систематизувати за такими напрямками: 1. Аналіз кон’єктур та коректності ототожнення етнічних й географічних назв, що містяться в текстах арабських писемних джерел IX–XIII століть [Бейліс 1989]; 2. Дослідження повідомлень твору “Книга початку [світу] й хронології” / *كتاب البدا و التاريخ* / ученого-літератора ал-Мутаххара ібн Тахіра ал-Макдісі про людності Східної Європи [Бейліс 1969]; 3. Вивчення даних арабських середньовічних авторів взагалі [Бейліс 1962] й ал-Ідрісі зокрема [Бейліс 1988] про торговельне мореплавство Чорним морем й чорноморські порти; 4. Опрацювання відомостей ал-Ідрісі про землі Східного Причорномор’я й володіння Київської Русі в даному регіоні [Бейліс 1984].

Під науковим керівництвом В. Бейліса в українській арабістиці розпочалося вивчення повідомлень арабських писемних джерел IX–X століть про людності й країни Західної та Центральної Європи. Зокрема, були проаналізовані відповідні відомості анонімого твору “Звістки часу” [Крюков 1983], а також досліджена інформація про франків окремого розділу твору ал-Мас‘уді “Золоті луки й родовища коштовностей” [Крюков 1987¹; Maçoudi 1869–1877, III, 66–75]. Нарешті, здійснено спробу виокремлення й систематизації відомостей арабської ранньої середньовічної географії про країни й людності Західної, Центральної та Південно-Східної Європи [Крюков 1987²]. Слід

відзначити, що для останнього дослідження характерними є обмеженість коментування, низький рівень термінологічного аналізу й відсутність оригінальних текстів. Утім, завдяки науковій діяльності В. Бейліса пріоритет початку наукової роботи щодо створення зводу повідомлень арабських ранніх середньовічних писемних джерел про названі регіони Європи належить саме українській медієвістичній арабістиці.

Отже, спроби створення загального коментованого зводу повідомлень арабських ранніх середньовічних писемних джерел про територію й населення Східної Європи, які були зроблені в європейській орієнталістиці у період з 1828-го до 1988 року, не досягли належного рівня. Вони або обмежені відсутністю в них оригінальних текстів [Гаркави 1870; Захoder 1962–1967], або не завершені в межах об'єктивно окреслених завдань [Lewicki 1956–1969; Калинина 1988]. Дані недоліки можна пояснити величезністю територіального виміру предмета означених досліджень. Адже то були намагання здійснення наукового аналізу інформації, що стосується або Східної Європи загалом [Калинина 1988], або деяких великих регіонів європейського континенту [Lewicki 1956–1969; Захoder 1962–1967].

Таким чином, стала зрозумілою та обставина, що обсяг даної інформації перевищує можливості її докладного наукового аналізу в межах одного, навіть ґрунтовного, дослідження. Шляхом до подолання

утруднень, що склалися в цьому напрямі наукових досліджень, ми вважаємо обмеження просторового виміру вивчення даної проблематики певним регіоном Європи, а саме національною територією України. Тому ми пропонуємо як основне завдання української арабістики на майбутнє активізацію наукових досліджень щодо створення ґрунтовного й докладного зводу повідомлень арабських писемних джерел про територію й населення України раннього Середньовіччя. Зважаючи на те, що в період раннього Середньовіччя територія України була не лише певною контактною зоною співіснування різних за етнічним походженням та способом життя людностей, а й регіоном, де відбувалися постійні пересування й міграції стародавніх кочових племінних угруповань, ми усвідомлюємо необхідність залучення до означених наукових досліджень також й тих повідомлень, які стосуються областей, прилеглих до визначеного регіону. Але запозичення останніх, на нашу думку, має здійснюватися у зв'язку з означеним предметом дослідження. Щодо реалізації проголошеного задуму, то ми пропонуємо здійснити її на засадах нових методологічних принципів, а саме: виокремленості та пріоритетності територіального виміру етноісторичних процесів, що відбувалися на території України; своєрідності та самобутності даних процесів стосовно інших регіонів Європи; спадкоємності елементів цих процесів у часовому вимірі.

СКОРОЧЕННЯ

ВИСГО – Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений: Сборник статей / Отв. ред. В.Д. Королюк. – Москва, 1973.

ДГТС – Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1982 года / Отв. ред. В.Т. Пашуто. – Москва.

КИС – Крачковский И.Ю. Избранные сочинения / Институт востоковедения АН СССР. – Т. 1–6. – Москва – Ленинград, 1955–1959.

СВ – Советское востоковедение / Институт востоковедения АН СССР. Москва.

BGA – Bibliotheca geographorum arabicorum / EMJG. – Pars 1–8. – Lugduni Batavorum, 1870–1894.

EMJG – Edidit M.J. de Goeje.

КСА – Cörösi Csoma Archivum. A Cörösi Csoma – tarsaság folyóicata. – Budapest.

HFW – Herausgegeben von F. Wüstenfeld.

SA – Slavia Antiqua : Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim / Organ katedry archeologii polski uniwersytetu Poznańskiego. – Poznań; Wrocław.

AISS – Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersburg.

ЛІТЕРАТУРА

Бартольд В.В. Арабские известия о русах // **СВ**, 1940, № 1.

Бартольд В.В. Худуд ал‘Алем / Рукопись Туманского с введением и заключением В. Бартольда. Ленинград, 1930.

Бейлис В.М. Ал-Идриси (XII век) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // **ДГТС**, 1984.

Бейлис В.М. Ал-Идриси о портах Черноморского побережья и связях между ними // **Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века**. Межвузовский сборник научных трудов. Ростов-на-Дону, 1988.

Бейлис В.М. К вопросу о коньктурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX–XIII веков о Восточной Европе // **Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины**. Вып. 1. Москва, 1989.

Бейлис В.М. Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X век) // **Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы** / Ред. А.С. Тверитинова. Т. 2. Москва, 1969.

Бейлис В.М. Сведения о Черном море в сочинениях арабских географов IX–X веков // **Ближний и Средний Восток: Сборник статей** / Ред. И. Фалина. Москва, 1962.

Бейлис В.М. Сочинения ал-Мас‘уди как источник по истории Восточной Европы X века: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Научный руководитель – доктор исторических наук, профессор Б.Н. Заходер (1898–1960 гг.). Москва, 1963.

Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // **Журнал Министерства народного просвещения**, 1908, ч. 13, № 2, отд. 2.; ч. 14, № 3, отд. 2.

Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р.Х.). Санкт-Петербург, 1870.

Заходер Б.Н. Еще одно раннее мусульманское известие о славянах и русах IX–X веков // **Известия Всесоюзного географического общества**. Вып. 6. Т. 75. Москва – Ленинград, 1943.

Заходер Б.Н. Из истории бытования текста с древнейшим упоминанием имени “рус” в арабской письменности // **Краткие сообщения Института востоковедения Академии наук СССР**. Вып. 22. Москва, 1956.

Заходер Б.Н. Из истории волжско-каспийских связей Древней Руси // **СВ**, 1955, № 3.

Заходер Б.Н. Изучение в Советском Союзе восточных источников по истории стран Восточной и Центральной Европы // **СВ**, 1958, № 1.

Заходер Б.Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Т. I. Горган и Поволжье в IX–X веках. Москва, 1962. Т. II. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. Москва, 1967.

Заходер Б.Н. Среднеазиатско-хорасанская география IX–X вв. о Поволжье и Восточной Европе // **Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР**. Т. 14. Москва, 1956.

Ибн Хордадбех. **Книга путей и стран** / Перевод с арабского, комм., исследование, указатели и карты Наили Велихановой. Баку, 1986.

Калинина Т.М. **Сведения ранних ученых Арабского халифата**. Тексты, перевод, комментарий / Отв. ред. В.Л. Янин. Москва, 1988.

- Кезма Т.Г. Оповідання арабського історика Абу Шоджи Рудраверського XI століття про те, як хрестилася Русь / Передмова А.Ю. Кримського // **Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія**. Київ, 1927.
- Ковалевский А.П. Аль-Мас'уди о славянских языческих храмах // **ВИСГО**.
- Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 годах. Статьи, переводы и комментарии. Харьков, 1956.
- [Ковалевский А.П.] Путешествие Ибн Фадлана на Волгу / Перевод и комментарий под ред. акад. И.Ю. Крачковского. Москва, 1939.
- Ковалевский А.П. Славяне и их соседи по данным ал-Мас'уди // **ВИСГО**.
- Ковалівський О.П. Абу-л-Хасан 'Алі ал-Мас'уди як вчений // **Труди історичного факультету Харківського державного університету**. Т. 5. Харків, 1957.
- Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. Москва, 1999.
- Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература // **КИС**. Т. 4, 1957.
- Крачковский И.Ю. Математическая география у арабов (от ал-Хоризми до Улугбека) // **Научное наследие**. Сборник. Естественно-научная серия / Ред. С.И. Вавилов, А.М. Деборин, Х.С. Коштыянец. Т. 1. Москва – Ленинград, 1948.
- Крачковский И.Ю. О подготовке свода арабских источников для истории Восточной Европы, Кавказа и Средней Азии // **КИС**. Т. 1, 1955.
- Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики // **КИС**. Т. 5, 1958.
- Крюков В.Г. Сведения ал-Мас'уди о народе ал-Ифранджа // **Письменные памятники Востока**. Историко-филологические исследования: Ежегодник. 1978–1979 годы. Москва, 1987.
- Крюков В.Г. **Сведения арабских географов конца IX – первой половины X века о странах и народах Западной, Центральной и Юго-Восточной Европы: Автореф...** канд. дисс. Ленинград, 1987.
- Крюков В.Г. Сообщения анонимного автора “Ахбар аз-заман” (“Мухтасар ал-'аджа'иб”) о народах Европы // **ДГТС**. 1983.
- Куник А.А., Розен В.Р. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах // **Записки Императорской Академии наук**. Ч. I. Статьи и разыскания А. Куника и В. Розена. Т. 32, прил. 2. Ч. II. Разыскания А. Куника. Санкт-Петербург, 1903.
- Уотт У.М. **Влияние ислама на средневековую Европу** / Отв. ред. А.В. Сагадеев, пер. с английского С.А. Шуйского. Москва, 1976.
- Хвольсон Д.А. **Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописям Британского музея** / В первый раз издал, перевел и объяснил Д.А. Хвольсон, профессор Санкт-Петербургского университета. Печатано по случаю 50-летнего юбилея Санкт-Петербургского университета. Санкт-Петербург, 1869.
- Якубовский А.Ю. Ибн Мискавейх о походе русов на Берда в 332–943/944 годах // **Византийский временник**. Т. 24. Москва, 1926.
- Al-Garnati. Le Tuhfat al-albab de Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati* / Edite d'après de MS d'Alger par G. Ferrand // *Journal Asiatique*. Recueil trimestriel de mémoires et de notices relatifs aux études orientales publié par la Société Asiatique. Volume CCVII. Paris, 1925.
- Amari M. **L'Italia descritta nel “Libro del Ruggere” compilato da Edrisi** / Testo arabo pubblicato con versione e note da M. Amari y C. Sciaparelli. Roma, 1878–1883.
- Amari M. **Storia dei musulmani di Sicilia** / Siretta da M. Amari. Volum 1–4. Firenze, 1854–1872.
- Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universal, contenant généralement tous ce qui regarde la connaissance des peuples de l'Orient**. Paris, 1697.
- Birkeland H. Nordens historie i Middelalderen etter arabiske Kilder. // **Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps – Akademi i Oslo, II, Hist., Phil. Kiasse**. Т. 2. Oslo, 1954.
- Blachère R. **Le livre “Categories des Nations”**. Paris, 1935.
- Charmoy F.B. **Sur l'utilité des langues orientales pour l'étude de l'histoire de Russie**. St. Pétersburg, 1834.
- Czeplédy K. Die Karte der Donaulandschaftsgruppe nach al-Huwarizmi // **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**. Т. I, fasc. I. Budapest, 1950.

- Daniel N.* **The Arabs and the Medieval Europe.** London and New York, 1979.
- d'Ohsson.* **Des peuples du Caucase et des pays au nord de la mer Noire et de la mer Caspienne, dans le dixième siècle, ou Voyage d'Abou el-Cassim /** Par C. d'Ohsson. Paris, 1828.
- Dorn B.* Auszüge aus vierzehn mordenländischen Schriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angrenzende Länder // **Mélanges Asiatiques.** Volum VI. livr. 5. livr. 6. Volum VII. livr. 1. St. Pétersburg, 1873–1876.
- Dozy R.* **Description de l'Afrique et de l'Espagne par Edrisi /** Texte arabe publié pour la première fois d'après les manuscrits de Paris et d'Oxford avec une traduction, des notes et un glossaire par R. Dozy et M.J. de Goeje. Leyden, 1866.
- Dozy R.* **Histoire des Musulmans d'Espagne. Jusqu' à la conquête par les Almoravides (711–1110).** Nouvelle édition revue et mise à jour E. Lévi-Provençal. Volume 1–3. Lugduni Batavorum, 1932.
- Edrissi.* **Geographie.** Romae, 1592.
- Ferganensis.* **Muhammedis Filii Ketiri Ferganensis qui volgo Alfraganus dicitur Elementa Astronomica. Arabice et Latine.** Cum notis ad res exoticas sive Orientales, quae in iis Occurant. Amstelodami: Opera Jacobi Golii, 1669.
- Fraehn C.M.* Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgaren aus Ibn Foszlan's Reisebericht / **Mémoires de l'AISS.** VIe série, volume 1. St. Pétersburg, 1832.
- Fraehn C.M.* **Ibn Foszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit. Text und Überstetzung mit kritisch-philologischen Anmerkungen /** C.M.Fraehn; mit einen einleitenden Vorwort von Harald Haarmann. 1 Auflage. Nachdruck der Ausgabe von 1823. Buske, 1976 (Hamburger philologische studien; 91).
- Fück I.* **Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfänge des 20 Jahrhunderts.** Leipzig, 1955.
- Gibb H.A.R.* The Influence of Islamic Culture on Medieval Europe // **Bulletin of John Rylands Library.** Volume 38. 1955.
- Heyd W.* **Histoire du commerce du Levant au moyen-age /** Par W. Heyd. Volume 1–2. Paris; Leipzig, 1885–1886.
- Histoire de l'Afrique et de l'Espagne sous domination des Arabes.** Paris, 1765.
- Hodgson M.C.S.* **The Venture of Islam. Conscience and History in a World Civilisation.** Volume 1–3. Chicago; London, 1974.
- Hoenerbach W.* Deutschland und seine Nachbarländer nach der grossen Geographie des Idrisi (1162) // **Bonner Orientalische Studien.** Heft 21. Stuttgart, 1938.
- Holmboe C.A.* **Ibn Foszlan om nordiske Bergavelsesskikke fra det Arabiske oversat og met Anmeerikninger af C.A. Holmboe.** Videnskaps-Selsk. Forhandling for 1869.
- Hudud al-'alam.** "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A.H. 982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky. With the pref. by V.V. Barthold. London, 1937.
- Hunke S.* **Allans Sonne über dem Abendland. Unser arabisches Erbe.** Stuttgart, 1960.
- Ibn Ruste.* Kitab al-a' lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi // **BGA.** Pars 7. 1892.
- Jacob G.* **Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus den 9 und 10 Jahrhundert.** Berlin und Leipzig, 1927.
- Jacob G.* **Einfluss der Morgenlands auf das Abenland vernehmlich während des Mittelalters.** Hannover, 1924.
- Jacob G.* **Der nordisch-baltische Handel der Araber im Mittelalter.** Leipzig, 1887.
- Jacob G.* **Studien in arabischen Geographen.** Heft 1–4. Berlin, 1892.
- Jacob G.* **Welche Handelsartitel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern?** Leipzig, 1886.
- Jacut's geographisches Wörterbuch** aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg, Paris, London und Oxford / HFW. Band I–VI. Leipzig: Brochhaus, 1866–1873.
- Kmoško M.* Araber und Chazaren // **KCA.** T. 1. № 4, № 5. Budapest, 1924.
- Kmoško M.* Die Quellen Istakhri's in seinem Berichte über Chazaren // **KCA.** T. 1. №2. Budapest, 1921.

- Konde X.A. Historia de la domination de los Arabes en España.* Madrid, 1820.
- Kowalski T. Relasja Ibrahima ibn Ja'kuba z podróży do Krajów Słowiańskich w przekazie al-Bekriego // Pomniki dziejowe Polski. Seria 2. T. 1. Kraków, 1946.*
- Kramers J.H. La question Balkhi-Istakhri et l'atlas de Islam // Acta Orientalica. Volume 10. Lugduni Batavorum, 1932.*
- Kremer A. Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen. T. 1–2. Wien, 1875–1877.*
- Kremer A. Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. Band 4. Wien, 1850.*
- Kvålen E. Det norske Gardariki. II Bandet. Tyrste Heften. Oslo, 1931.*
- Kvålen E. The Early Norwegian settlements on the Volga / By E. Kvålen. Wienne, 1937.*
- Lacam J. les Sarrazins dans le haut moyen-age français (Histoire et archéologie). Paris, 1965.*
- Lelewel J. Géographie du moyen-age. Etudiée par Joahim Lelewel. Accomp. d'atlas et de cartes dans chaque. Volume 3. Bruxelles, 1852.*
- Lévi-Provençal E. Histoire de l'Espagne Musulmane. Volume I–III. Paris – Leiden, 1950–1953.*
- Lévi-Provençal E. L'Espagne musulmane au X-ème siècle. Institutions vie sociale. Paris, 1932.*
- Lewicki T. Arabskie Legendy o Kraju Amazonek na północy Europy // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Filologia (2, 3), № 23. Kraków, 1957.*
- Lewicki T. Jesze o Wioletah w opisie Słowiańszczyzny arabskiego pisarza z X w. Al-Mas'udiego // Pamiętnik Słowiański. T. 2. Warszawa, 1951.*
- Lewicki T. Państwo Wisłan-Chorwatów w opisie al-Masudiego // Sprawozdania Polskiej Akademii umajjetnosti. T. 49. Warszawa, 1948.*
- Lewicki T. Polska i kraje sąsiednie w świetle "Księgi Rogera", geografa arabskiego z XII w Idrisiego. Część 1. Warszawa, 1954.*
- Lewicki T. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich // SA. T. II. 1949.*
- Lewicki T. Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. // SA. T. VIII. 1961.*
- Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). Pod redakcją Gerarda Labudy. T. I, t. II (część I), t. II (część II). Wrocław; Kraków, 1956, 1969, 1977.*
- Maçoudi. Les Prairies d'or / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. Volume I–IX. Paris, 1869–1877.*
- Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940). Leipzig, 1903.*
- Miquel A. La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. Géographie et géographie humaine dans la littérature arabe des origines à 1050. Paris, 1967.*
- Miquel A. La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. Géographie arabe et representation du monde: la terre et l'étranger. Paris, 1975.*
- Mžik H. Das Kitab surat al-ard des Abu Ğa'far Muhammad Ibn Musa al-Huwarizmi / Herausgegeben nach dem handschriftlichen Unicum der Bibliothéque de l'Université et régionale in Strassburg (cod. 4247) von Hans v. Mžik // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen herausgegeben von Hans v. Mžik. Band 3. Leipzig, 1926.*
- Mžik H. Osteuropa nach der arabischen Bearbeitung der "Γεωγραφικη υφηγησις" des Klaudius Ptolemaios von Muhammad ibn Musa al-Huwarizmi // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes / Herausgegeben von V. Christian, W. Czermak, H. Junker, P. Kretschmer. Band 43. № 3, № 4. Wien, 1936.*
- Mžik H. Ptolemaeus und die Karten der arabischen Geographen // Sonderdruck aus. Der Islam. Zeitschrift für geschichte und kultur des islamischen orients / Herausgegeben von C.H. Bekher in Berlin und H. Ritter in Hamburg. Mit unter stützung der Hamburgschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Band 6. Heft 2–5. Berlin und Leipzig, 1915.*
- Reinaud M. Geographie d'Aboulfeda / Texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde... par M. Reinaud et M. le Bon Mac Guckin de Slane. Paris, 1840.*
- Reinaud M. Géographie d'Aboulfeda / Traduite de l'arabe en français et accompagnée de notes et d'éclaircissements par M. Reinaud. Volume I–II. Première partie. Introduction générale à la géographie des orientaux. Paris, 1848.*

Reinaud M. Invasions des sarrazine en France et de France en Savoie, en Piemont et dans le Suisse, pendant les 8e, 9e, et 10e siècles de notre ère, d'après les auteurs chrétiens et mahométans / Par M. Reinaud. Paris 1964 (Reimpression offset de l'édition de 1836).

Reinaud J.T. Muslim colonies in France, Northein Italy and Switzerland. Being English translation of Renaud's "Invasions des sarrazine en France et de France en Savoie, en Piemont et en Suisse" / By Haroon Khan Sherwani. Lahore, 1955.

Seippel A. Rerum normannicarum fontes arabici. E libris quum typis expressis tum manu scrips collegit et sumptibus / Edidit A. Seippel. Osloae, 1896.

Shboul A.M.H. Al-Mas'udi and his world. A Muslim Humanist and his Interest in non-muslims. London, 1979.

Šišmanov L. Étymologie du nom "Bulgare" // Keleti Szemle. Kozlemények az Urab Altaji nép-es nyelvtudománi köréböb a M. Tud. Akademia támogatásával A Körösi Csoma-társaság közép-es keletázcziani bizottságának folyóirata. éof. 4. Budapest, 1903.

Tallgren-Tuulio O.I., Tallgren A.M. La Finlande et la autres pays baltiques orientaux. Edition critique du texte arabe // Geographie. T. 7. № 4. Helsinforsiae, 1930.

Togan A.Z.V. Die Nordvölker bei Biruni // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesselschaft / Mit Unterstützung der Deutscher Forschungsgemeinschaft im Auftrag der Gesellschaft herausgegeben von Helmuth Scheel. Band 90. Leipzig, 1936.

Togan A.Z.V. Ibn Fadlan's Reisebericht. Abhanglungen für die Kunde des Morgenlandes // Auftrage der Deutsche Morgenländischen Gesellschaft. Band 24. Lief. 3. Deutsche Morgenländische Gesellschaft. Steiner (Wiesbaden), 1939.

Togan A.Z.V. Völkerschaften des Chazaren – reiches im neunten Jahrhundert // KCA. Kötet 3. füzet 1. 1940.

Tuulio O.I. Du nouveau sur Idrisi. Sektions VII.3, VII.4, VII.5: Europe septentionale et circumbaltique, Europe orientale et, d'après quelques manuscrits, centrale jusqu' à la péninsule au Sud. Ed. Critique, traduction, études // Studia orientalia / Societas orientalis Fennica. Volume VI. № 3. Helsinki, 1936.

Weil G. Geschichte der Chalifen / Nach handschriftlichen, grössentheils nach ubenützten bearb. von G. Weil. Volum 1–5. Berlin und Stuttgart, 1846–1862.

Wensinck A.J. Kibla 1. Ritual and Legal Aspekts // The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the muhammadan peoples / Prepared by a number of leading orientalis. Edited by J.H. Kramers et al; Under the patronage of the International union of the academs. New edition. Volume 5. Fascicle 79–80. Khemshil – Mahiyya. Leiden; London. 1979–1986.

Westberg F. Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa // Bulletin de l'AISS. Volume XI. St. Pétersbourg, 1899.

Wüstenfeld F. Das geographische Wörterbuch des Abu 'Obeid 'Abdallah ben 'Abd el 'Aziz el-Bekri nach den handschriften zu Leiden, Cambridge, London und Mailand / HFW. Band. I–II. Göttingen; Paris, 1876–1877.

Wüstenfeld F. Die Übersetzungen Arabischen Werke in das Lateinische seit dem XI Jahrhundert / HFW. Göttingen, 1877.

Wüstenfeld F. Jacut's geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburgs, Paris, London und Oxford / HFW. Band I–VI. Leipzig: Brochhaus, 1866–1873.

Wüstenfeld F. Zakarija Ben Muhammad el-Cazvini's Kosmographie. Band I. كتاب عجائب المخلوقات. Die Wunder der Schöpfung. Aus den Handschriften der Bibliotheken zu Berlin, Gotha, Drezden und Hamburg / HFW. Göttingen, 1849. Band II. كتاب آثار البلاد. Die Denkmäler der Lander. Aus den Handschriften des Hn. Dr. Lee und der Bibliotheken zu Berlin, Gotha und Leyden / HFW. Göttingen, 1948.

أخبار الزمان و من أبادته الحدثان و عجائب البلدان... تصنيف أبي الحسن علي بن الحسين بن علي المسعودي... مطبعة عبد الحميد أحمد حنفي. القاهرة، 1348 هـ / 1938 م.